

מערכת פוליטית

הנרייט דהאן כלב

תורת המערכות הכללית ומערכת התארגנות עצמית בפוליטיקה השימוש בגישת המערכות במדעי החברה אינו שכוח, אך בשיח האקדמי, כמו גם בשיח הציבורי, השימוש בביטוי "מערכת" נפוץ מאוד. דא עקא, לרוב השימוש מטאפורי. מה משרת השימוש במושג "מערכת" ובמושגים נלווים כמו "אנרגיה", "זרימה", "מבנים", "מנגנון", עד כדי כך שהם משמשים תדיר אך אגב אורחא, ומדוע השימוש בגישת המערכות כמסגרת תיאורית אינו נפוץ? אקדיש את חלקו הראשון של המאמר לעיון בהקשר התיאורטי וההיסטורי שבתוכו צמחה גישת המערכות ולדרך שבה אימצו אותה מדעי החברה, ובהמשך אציג את הביקורת כלפיה. בחלקו השני של המאמר אדון ביחסי מזרחים-אשכנזים על פי הגישה המכונה "מערכת התארגנות עצמית" [מה"ע]. אתעכב על מושג מרכזי לגישה, "פריעה פוליטית", כדי לעמוד על ההשפעה של מחאות המזרחים בישראל בהקשר של תפקודה של המדינה למול המחאות.

א. מסגרת תיאורטית

מעמדם של המושגים "חומר", "אנרגיה" ו"זרימה" בחקר ההתנהגות האנושית הוא מטאפורי. כך גם המושגים "מערכת פוליטית" ו"פריעה פוליטית" ביחס למציאות חברתית, מוסדית או פוליטית. "הון אנושי", "חומר אנושי", "אנרגיות שיש בקבוצה", "זרימה תקשורתית בין אנשים" ו"שדות כוח" הם מקצת מן הביטויים השכיחים בפרשנות של תהליכים פוליטיים במדעי החברה והרוח, באשר הם מסייעים בהפשטה ובתיאור של תופעות אמפיריות. גישת המערכות שממנה יונקים מושגים אלה התפתחה במדעי הטבע והמדעים המדויקים ושגשגה בחקר תופעות דינמיות, ארוכות-טווח ומנעד, מורכבות, מגוונות ומשתנות. חשיבותה ביכולת לתאר מצבים בגופים המתקיימים בסביבה משתנה, שהידע לגביהם לרוב אינו שלם. רמת האי-ודאות של פעולתם גבוהה. תכונות שקשה להקיף אותן מסתייעות בגישת המערכות כדי ליצור המשגות אפיסטמיות בסיסיות שבכוחן לייצג, לתאר ולסמן בשפה תופעות נחקרות. בין ההמשגות נמצא ייצוגים של ממשק בין גופים טבעיים ובין חלקים שבני אדם מעצבים בתוכם ומתוכם – ממשקים עם היבטים רוחניים, כגון דת ומסורת. חשיבותה של גישת המערכות עולה כשמדובר בתופעות שנראות כאוטיות, ומשוער שהיגיון פנימי מפעיל אותן, אף שעדיין לא פוענחו. תיאוריית הכאוס וכן תיאוריות הערכות סדר מתוך אי-סדר עושות שימוש בגישת המערכות כגון סטוכסטיקה והתנהלות שוק המניות. השימוש בתורות של מערכות ובאפיוניהן החל לחלחל למדעי החברה והרוח בסוף המאה התשע-עשרה וסייע בתיאורטיזציה של מכלולים והקשרים של פעולות חברתיות ואנושיות, כמו גם במבנים ובקשרים ריזומטיים שנראו אקראיים. כך למשל, מה שהיה

מערכת קונקרטיה בהקשר של מעגלים חשמליים הפך למטאפורה במדעי הרוח והחברה, אף שלא תמיד התלוותה הנמקה להשאלה.

הדרוויניזם החברתי הושאל בסוף המאה התשע-עשרה מהתיאוריה של דרווין בדבר הברירה הטבעית והתפתחות המינים. השאלה זו התפתחה לכדי השקפה שנוגעת לעולם האנושי ואף שירתה תפיסה שלפיה הסדר האנושי מתאפיין בקידמה ובהתפתחות ליניארית. התוקף הערכי וההסבר ההתנהגותי שאבו מרעיון הישרדות החזקים וסייעו לנתח מלחמות, התנהגות עדרית, ואף תורות כלכליות קפיטליסטיות שנוצרות עד היום. הדרוויניזם החברתי סיפק נקודת משען שמסבירה את המעבר ממצב הטבע למצב הפוליטי ואת הצידוקים הערכיים לסדר החברתי והמדיני. עם התפתחותן של תורות לאומיות, לאומניות ולבסוף גזעניות, נמתחה ביקורת על גישת המערכות בטענה שהיא מיישמת את תורת האבולוציה על המין האנושי, על ההתנהגות החברתית ועל העשייה התרבותית באופן מעוות, ומובילה לסדר פוליטי בלתי מוסרי. ביקורת זו הגיעה לשיאה עם עלייתן של תורות גזע ומשטרים פאשיסטיים, וחוקרים רבים במדעי החברה והרוח משכו את ידיהם ממנה עד שוך מלחמת העולם השנייה. אלא שמושגים כגון "אנרגיות", "זרימה", "מורכבות", "תחרות", "יעילות", "אי-ודאות", "שדה כוח" ו"חומר אנושי", כמו גם מושגים קונקרטיים יותר כגון "מערכת המשפט", "מערכת החינוך" ו"מערכת הבריאות" הפכו למשקעים בשיח התיאורטי והמשיכו לשמש להסברת ההתנהגות של מדינות וגופים מוסדיים, קטגוריות חברתיות ולאומיות, דתיות ומסורתיות, מפותחות יותר ופחות. המושג "מערכת" מסייע לתיאור רמת המורכבות של חברות מודרניות ושבטים, כמו גם צורות שלטון ומשטרים, מערכות של יחסים בינלאומיים ויחסים אינטרסובייקטיביים. מנעד רחב זה של שימושים במושג המערכת העיד על חיוניותו במחקר, וכך נותר כבאקראי השימוש בו ככלי מתודולוגי. תורות ניהול וארגון כמו הנדסה חברתית, הנדסה אנושית והנדסה ארגונית השיבו את השימוש במושג המערכת בלי להידרש לדיון מקדים בבעייתיות הערכית שהתלוותה אליו, וכך הם משמשים עד היום.

חוקרים שפעלו על התפר הדיסציפלינרי בין מדעי הטבע למדעי החברה הנביטו בשנות החמישים והשישים מודלים משופרים שיישומם לחקר מדעי החברה היו מעודנים יותר והתמודדו עם הבעיות המוסריות שהתלוו לגישת המערכות. שורשי הגישה בהקשר של מדעי החברה ביקשו לקשור אותה עם תפיסות של יציאה ממצב הטבע למצב של תרבות, וזכו לתמיכה ככל שעלו בקנה אחד עם ההגות הפוליטית המודרנית מראשית המאה השמונה-עשרה. הובס ורוסו השתלבו בגישת המערכות הכללית שהמשיכה אותם במובנים רבים. יסודות הסדר הפוליטי כפי שהוא נולד מן הכאוס של מצב הטבע, כמו גם השימוש במושג "פריעה" ו"מרי", הדהדו אצל הובס² ולוק כזכות ואף כחובה פוליטית, במקרים שבהם הריבון מפר את האמנה להגן על חירותם הטבעית של האזרחים.³ הובס עשה שימוש בזכות המרי באורח דיכוטומי: הלווייתן – שליט ריבוני שמגלם את סך כל האזרחים – מחולל סדר, ומולו עומדת זכות המרי בשעה שמופרת התכלית שלשמה נוצר. בין שני קצוות אלה לא התאפשרו גילויים של אי-שביעות רצון וזכות מחאה, והציעו למעשה תפיסה דיכוטומית של "או סדר או כאוס". גם לוק עסק בלגיטימציה

של הזכות להתנגד, במקרה אחד – אם יש עדות שהריבון זונח את הדאגה לטובת הכלל. המושג "פריעה פוליטית" משמש לתיאור יסוד פוליטי חשוב בתורת המשטרים, אך כזה שיש להיזהר ממנו מפאת הסכנה של חזרה לכאוס. על פי תפיסה זו של סדר פוליטי – "או אנרכיה או טוטליטריזם" – לא התאפשרו הפרות סדר בדרגות משתנות, כמו אלו שמתרחשות כל העת בכל משטר פוליטי. אפשרויות של מחאה, הפגנה, ובמקרים מסוימים אף התפרעות ספונטנית ומרד, כמו גם התקפה מחוץ למערכת, כגון הכרות מלחמה או טרור – כולם נכללים במגוון האפשרויות של ייצוג המציאות בכלים של "מערכת" ו"פריעה פוליטית", ובמובן זה הם מציעים מוצא מהעמדה הדיכוטומית של חזרה למצב הטבע או סדר ללא פריעה. גישות אחרות מציעות לראות את הפריעה כהודמנות לצמיחה ולהתפתחות, בתנאי שהמערכת מצוידת בכלים להכיל, לקודד ולפענח אותה. אלו הן גישות התופסות את האדם הפוליטי כאדם מארגן כשם שהוא "אדם כלכלי" או "הומו סאפיינס".

אחד החוקרים הבולטים בפיתוח תורת המערכות בממשק שבין מתמטיקה למדעי החברה היה קלוד שאנון, שנחשב לאבי הקריפטולוגיה ותורת המידע.⁴ גישתו בתחום מדעי החברה הצליחה משום שהיה בין הראשונים שניתקו את הקשר הבעייתי בינה ובין תורות אבולוציוניות כמו דרוויניזם והזיקה הדטרמיניסטית ל"סדר בטבע", כגון מרחב מחיה ותצורות ופונקציות קיומיות. שאנון הציע גישת מערכות שהתאימה יותר לתופעות שהאדם יצר ולתוצרים תרבותיים. דחיפה משמעותית בסוציולוגיה קיבלה גישת המערכות מידי הסוציולוג טלקוט פרסונס, אבי הפונקציונליזם הסטרוקטורלי. פרסונס זכה לפופולריות בקרב תיאורטיקנים שביקשו להתנתק כליל מתפיסות ערכיות ולשמור על "אובייקטיביות" מדעית. המתודות שהציע עסקו בניתוח מערכות באופן פונקציונלי-תרבותי ולא ביולוגי. בכך צמצם פרסונס עוד יותר את הבעייתיות האתית של גישת המערכות. עם זאת, שם היו טמונים גם זרעי הביקורת על גישתו. הצמצום איפשר ליצור תמונת חברה ותרבות שלא הצריכה התערבות שיפוטית וערכית של החוקרים,⁵ ונטען שהיא מתעלמת מהערכים הטבועים בגופים החברתיים ועושה רדוקציה של הסדר הממסדי והחברתי לפונקציונליזם ניטרלי כביכול. פרסונס הציע לנתח ארגונים ומוסדות חברתיים על פי הפונקציות שממלאות תופעות של התארגנות, כך שאפשר יהיה לנטרל את הקשר בין התכנים לבין הפונקציות, למשל בין התכנים הדתיים של דתות לבין הפונקציות החברתיות שהן ממלאות. השפעתו על הסוציולוגיה המודרנית ועל מדעי החברה בכללם הייתה מכרעת ושגשגה במשך כמה עשרות שנים, עד לעלייתן של תיאוריות ביקורתיות ופוסטמודרניות שחשפו את נקודות התורפה של התיאוריה ועוררו פולמוסים חריפים. דיוויד איסטון הוסיף ופיתח את גישת המערכות ביחס למדינה כמערכת פוליטית.⁶ התיאוריה שלו בתחום מדע המדינה הציעה לראות את המדינה כקופסה שחורה שבתוכה מתחוללת דינמיקה התנהגותית מסובכת עם רמה גבוהה של אי-ודאות ומתח רב ומתמיד בין סדר לאי-סדר. איסטון טען שהמערכת מגיבה לדרכים שונות ולשיטות של הקצאת משאבים וקידום אינטרסים, והצעתו הובילה להתרכזות בתשומות ובתפוקות של המערכת יותר מאשר בניסיון להבין את התהליכים שהתחוללו בתוך "הקופסה השחורה". קארל דויטש,⁷ בן תקופתו של איסטון, הציע בספרו *The Nerves of Government* תיאור של המדינה כמערכת ברוחו של שאנון – מערכת תקשורת שהמידע זורם לכל חלקיה, כך שטיב המידע,

קיומו או היעדרו אמורים לשמש אינדיקטור לתפקודה התקין או הלקוי. דויטש קירב שוב את המערכת הפוליטית למערכות ביולוגיות כמו מערכת העצבים, כפי שמעידה גם כותרת ספרו. איסטון ודויטש הדגישו את חשיבות הפונקציה של שימור הסדר במערכות פוליטיות, והקדישו שימת לב מיוחדת לדרכים לאתר ולרסן גורמים משבשי סדר. מנקודת מבט זו, המערכות הפנימיות של המדינה הן מנגנונים שנועדו לחזק את שומרי הסף ואוכפי הסדר, תוך התמודדות עם תופעות אקראיות שפורעות אותו ועלולות לשבש את תפקודה התקין של המדינה, שהוגדר באמצעות שלושה קריטריונים: אחדות, חזרתיות וקביעות. על פי גישה זו, המדינה ומוסדותיה מוחזקים כמערכת מארגנת באמצעות חוקים, כוחות אכיפה, מוסדות ניהול וארגון, וכן גופי בקרה שאמונים לזהות ולקודד תופעות אקראיות ובלתי מוכרות, לפענח אותם ולתת להם מענה מתאים שישמר את עקרונות הסדר התקין של המערכת. כוחות פורעי סדר ואקראיים נחשבים מקורות פוטנציאליים לחידוש וצמיחה, כל עוד המערכת מפעילה כלים לזהות, לקודד ולהטמיע את הפריעות בהתאם לעקרונות הסדר שעל פיהם היא מתפקדת. גישתם של חוקרי מדע המדינה ברוח גישת המערכות נמשכה עד סוף שנות השמונים, כשחדרה אליה מחשבה פוסטמודרנית שהייתה ביקורתית כלפי התפיסות המודרניסטיות והנאורות השמרנית. כפי שתואר לעיל, מובילי הגישה הרחיקו לכת בשימוש בגישת המערכות וייחסו למדינה על מוסדותיה, כמו גם לחברה, תכונות שנשענו לחלוטין על מימזיס של המציאות המתארגנת כמערכת.

בעידן הטכנולוגי העכשווי מחלחלת גישת המערכות מעולמות ידע חדשים של בינה מלאכותית, רובוטיקה וסייבר. כאן צמחו כלים שהציעו שילובים בין עולם הטבע, החברה והמדינה ובין הסייבר על ממשקיו. עולמות וירטואליים זכו להמשגה מערכתית וסייעו להמחיש את מאפייניהם המופשטים כל כך. במאמרה פורץ הדרך "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" (1991)⁸ והפילוסופיה של המדעים דונה האראוויי במקרים מיוחדים של גופים אנושיים שמושגים בהם איברים של בעלי חיים, ובחיבורים אנושיים עם איברים ביוניים. לצד אלה עולות מערכות רובוטיות שמתפעלות עניינים שונים בחיי החברה והמדינה, כמו גם יכולות טכנולוגיות של השתלה וארגון העולם הווירטואלי, ובראשן התשתיות שמאפשרות תפעול של רשתות חברתיות, מוביליזציה מחוץ לגבולות כדור הארץ ועוד. כל אלה השיבו לדיון שאלות על הממשק בין הטבע לבינה מלאכותית והעצימו מחדש את השימוש בתפיסות מערכתיות, בעוד חקר גישת המערכות בעצמה, כמו גם הסוגיות המוסריות העולות מכך, אינן זוכות לליבון הולם. על רקע כל אלה התחדשה שאלת התרומה של גישת המערכות להקשרים של רובוטיקה ולהבנת המציאות במדינה המודרנית ובמרחב הגלובלי, שמורכבותם בעולם הטכנולוגי רק עולה. המציאות הפוליטית מורכבת ורוויית סתירות והשינויים התכופים ומידת האי־ודאות גבוהים מתמיד, עד שהשאלה המתודולוגית של אימוץ מושגים מתורת המערכות מתעוררת ביתר שאת וממשיכה לעורר פולמוסים.

בנקודת מפגש זו של גישת המערכות עם ההגות המודרניסטית והביקורתית התקיים סמינר שניהלו הברמס ולוהמן בשנות התשעים. תומכי תורת המערכות פתחו מחדש את האפשרויות במיוחד בנוגע למשטרים מודרניים. להמחשה הולמת זכה הפולמוס על רקע האירוע הגלובלי

הממושך והמורכב של המלחמה הקרה. גישת המערכות סייעה להסביר את התמוטטות שיטת המשטר הקומוניסטית, שמרכיב המרי והפריעה הפוליטית שלה ערער על היסוד האידיאולוגי המרכזי שמאחורי תפקוד המערכת הגלובלית המארגנת את הסדר הפוליטי הבינלאומי. ככל שהשיטה הקומוניסטית נעשתה טוטליטרית יותר, הלך המושג "פריעה פוליטית" ותפס מקום מרכזי בשיח על מהותו של סדר פוליטי. בהקשר זה נידונה חשיבות תפקודם של הגוש המערבי הליברלי והגוש המזרחי הקומוניסטי. תפקיד המדינה, בהיותה מערכת פונקציונלית, התגמש אף הוא בתפיסה זו, ואסכולה שפעלה בצרפת הציגה תמונה תיאורית המתארת מערכת פוליטית כמצויה בין סדר מוחלט לכאוס מוחלט. בספרו *Entre le crystal et la fumée* (1979) תיאר הפילוסוף והפיזיקאי הצרפתי אנרי אטלן (Henri Atlan) את המנעד הזה כנע בין קריסטל לעשן; בין סדר מגובש וקשיח אך חסר יכולת להשתנות, האופייני למשטרים טוטליטריים נוקשים שהדרך היחידה לפרקם היא על ידי ניפוץ, ובין פוליטיקה כאוטית המשולה לעשן חסר צורה, שאי אפשר לזהות בו עקרונות של סדר.¹⁰

לתפיסתו של אטלן היה כוח הסבר משמעותי למערכת הבינלאומית בימי המלחמה הקרה, שהגיעה לשיא עם התמוטטות הגוש הקומוניסטי, שכן בהיעדר מנגנוני הסתגלות ודרכי הכלה של מקורות הפריעה הגיעה המערכת לקריסה. הרעיון "בין קריסטל לעשן" תואם גם את הקוטב השני, ומציע הסבר להתנהגות של מערכות פוליטיות כמו אלה של מדינות אמריקה הלטינית, השרויות בפריעה מתמדת תוך הפרות של נורמות שלטוניות והפיכות צבאיות, וזכו לכינויים כמו "רפובליקת בננות". לעומת שני הקטבים, במשטרים דמוקרטיים אידיאל שימור הסדר לא אמור להיות סטטי או אקראי לחלוטין; הדינמיקה בתוכו איטית או מואצת, והסדר מכיל תנודות כפועל יוצא של היחסים בין הכוחות השונים הפועלים במערכת הפוליטית, בין פריעה לשימור הסדר. ככל שהפריעות גדולות יותר מן הכוחות המארגנים השומרים על הסדר, כך המדינה נוטה לקוטב העשן. במילים אחרות, אין מדובר ב"או שיש דמוקרטיה או שאין דמוקרטיה", אלא בדינמיקה שמשפיעה בהתמדה על הסדר הפוליטי ומשנה אותו. יתרונה של גישת המערכות טמונה אפוא בתרומתה הפוטנציאלית לדיון בדמוקרטיה המודרנית על גווניה וגרסאותיה. תורת המערכות אינה הצעה לשכלול הסדר הדמוקרטי, כי אם דיון בתורת המשטרים והבנתם כמסגרות מערכתיות מגוונות שיכולות להכיל מגוון רעיוני ואידיאולוגי. כמו כן, גישת המערכות מאפשרת להתנתק מן הדיכוטומיה הצרה של שמאל/ימין הרווחת כיום.

ב. מפתחיה של מה"ע ואופני תפקודה בתנאי פריעה

פילוסופים פוליטיים וכלכלנים קורנליוס קסטוריאדיס (Cornelius Castoriadis), איוון איליץ' (Ivan Illich), רנה ז'יראר¹² (Rene Girar) ופול דימושל¹³ (Paul Dumouchel) אימצו את תורת המערכות – אסכולה בפני עצמה שהספרות העיקרית בה נכתבה בצרפתית דקונסטרוקטיביסטית, ופותחו בה מושגים כמו "ביקורת", "התנגדות", "פריעה" ו"רצון לשנות". הגוש הקומוניסטי התפרק בקול נפץ אדיר, הם הסבירו, כיוון שהגיע לנקודת גיבוש קריסטלית שלא הצליחה להתחדש בלי להישבר ולהתפרק למצב של כאוס.

בכל הגישות הללו בלטו יסודות של ארגון, חזרתיות, קביעות, חוקיות וסדר כערכים שכל מערכת פוליטית שואפת אליהם, ואת קיומו של יסוד אקראי שראשיתו בפריעת הסדר הקיים ושיבוש בתפקודן של מערכות יש לראות כמקור של צמיחה ויצירתיות. התיאוריה הדליברטיבית של הברמס מושתתת על לקחים אלה ועושה שימוש בכלי הניתוח כדי לתאר משא ומתן שהוא חלק מהסדר ולא מקור להפרתו. על כלי המערכת להתמסר לאיתור, לפענוח ולהענקת משמעות לכל מה שמתרחש בתוכה, בין שמדובר בפריעה ובין שבדיכוייה.

חוקרים כמו דופוי¹⁴ (Jean Pierre Dupuy), דברה¹⁵ (Regis Debray) ודמונטבריא¹⁶ (Thierry Demontbrial) שמו דגש על ניצול הידע בתחום הבינה המלאכותית, והציעו כבר בשנות השמונים תיאוריה שתקיף תופעות גלובליות מורכבות, כמו הנאו-קפיטליזם שהתפשט במהרה או התגברות גלי ההגירה והשפעותיהם על הפוליטיקה. את הסדר הכלכלי הנאו-דליברלי יש לראות כמארגן את היחסים בין מדינות ולא רק בתוכן, ולכן על המערכות הבינלאומיות להסדיר ערכים של חופש ושוויון בין מדינות ולא רק של אזרחיהן. אולם אמנות בינלאומיות והסכמים כלכליים שנחתמו ברוח זו עמדו בסתירה לתורות כלכליות שקידמו קפיטליזם גלובלי, שבו חברות אינן אלא כלים ולא תכליתם של המודלים הכלכליים הנאו-קפיטליסטיים. כך הפכו מדינות לכלים כלכליים במערכת הגלובלית ואיבדו מהאוטונומיה שלהן לטובת ארגונים פיננסיים בינלאומיים. אתגרי הנאו-דליברליזם ועלייתם של ארגונים פיננסיים בינלאומיים דרבנו את המחקר לחפש איזון בין הריבונות והיציבות הפוליטית של המדינות ובין המגמות הגלובליות שביקשו להגדיל ככל שניתן את התועלת ואת הרווחים מהסדר הכלכלי הבינלאומי. האסכולה הצרפתית שהוזכרה לעיל הציעה לייצג תכונות למידה בדומה לבינה מלאכותית, תוך שימוש במושגים כגון קידוד ופענוח וייחוסן לתופעות חברתיות ומדידתן, זכירתן ולמידתן כפי שהן באות לידי ביטוי בנקודות הממשק בין מנגנוני המדינה לבין האזרחים, כיחידים וכקבוצות שמתארגנות חדשות לבקרים. כמה מהתופעות שהתיאוריה נדרשה להן תורגמו למושגים כמו "שומרי סף" ו"מודעות" של מדינות, כפי שהתפתחו בעולם הרובוטיקה ויושמו על חלק מתפקודי המדינה כדי להסביר כיצד מוסדות מטמיעים פעולות למידה. תיאוריות המדינה של האסכולה הצרפתית כללו "מודעות של המדינה" ו"מטבוליזם" כפי ששימשו במנגנוני סייבר. על סמך חישובים מתמטיים שנלקחו מתורתו של שאנון, טען דיפוי שאם נביט בתהליך פוליטי כמערכת שמארגנת את עצמה ואיננו יודעים עליה הכול, נוכל לחשב את המידע החסר, לתאר לפיו היבטים בלתי נראים, בלתי צפויים ואפילו כאוטיים, להסביר אותם על פי הכוחות הפועלים ביניהם, ולפענח את השפעתם על פעילות המערכת בכללותה, וכך להבין את המתחולל בתוך מדינות אף אם נסתר מן העין. כך גם יש ללמוד ולחשב את התנהגותן של קבוצות, תוך הכרה בכך שחברות מתנהלות בתנאים של אי-ודאות ומחוללות קונפליקטים מתמידים שסותרים את עקרונות הסדר אך יכולים להתפרש מחדש כרלבנטיים לתפקוד המערכת.

מכאן אפשר היה להסיק שמערכות טומנות בחובן ידע שיש לחלץ וללמוד מתוך התנהגותן של קבוצות, על בסיס ההבנה שחברות מתנהלות כל העת בתנאי אי-ודאות ויש בהן כוחות קונפליקטואלים מתמידים. כוחות אלה עומדים בסתירה לעקרונות הסדר שהמערכות – במקרה

זה המדינות – לא תמיד יודעות לזהות ולפענח. יתר על כן, כוחות אלה משבשים את הארגון ואת תפקודי המערכת. כדי להתגבר על כך צריכה המערכת להכניס תשומות חדשות לדרכי התפקוד שלה ולפענח את גורמי שיבוש הסדר, כך שמה שהובן עד אז כגורמים משבשי סדר יהפוך לגורם מרענן ומחדש. בבחינת הפיכתו של כל משבר, גדול או קטן, לאירוע שיש לצמוח מתוכו. אולם על מנת שהדבר יתרחש, המערכת נדרשת להעניק למשבר משמעות חדשה ומרעננת. מבחינת תפקודה של המערכת פירוש הדבר הוספת כלים כדי לפענח את מה שנשמע עד אז כ"רעש" במערכת. כפי שיורחב עוד בהמשך, יש לשנות את היותם בעלי משמעות ולנוע מרגע השתקפותם כשיבוש לרגע פענוחם מתוך ההיגיון הפנימי שלהם וההקשר שבו התחוללו. לדברי דופוי, אירועים ופעילויות אלה הם חלק מ"מטבוליים" שנובע מיחסי עבודה וצריכה בתוך החברה ומיחסי החברה עם הטבע. חלק ניכר מרעיונותיו יושמו בתחום הכלכלה הפוליטית, שביקשה לכמת את תרומתן הבלתי מתוגמלת של נשים בעבודות שאינן נחשבות לעבודה, כמו טיפול בילדים ובקשישים ללא תמורה. כיום כבר ידוע שמדובר בכ־30% מהתוצר המקומי הגולמי שאינו נכנס לחישובי התקציב הפורמליים. לכן יש לחפש במקומות שבהם המערכת מארגנת את עצמה אך אינם מתועדים כחלק מן הסדר, ולבחון תופעות שנראות במבט ראשון כחסרות משמעות ומסומנות כרעש שמשבש את תפקוד המערכת. גישת מה"ע, לדברי מפתחיה העיקריים דופוי וטאלן, יונקת מהתנהגות מולקולרית שמקורה בתיאוריות סטוכסטיות, המתבססת על החוק השני של התרמודינמיקה. על פי חוק זה, הסדר נוצר מתוך התווה כשהמורכבות הארגונית גדלה, וככל שגדל כוח הפענוח וההכלה של המערכת. יישומו של רעיון זה למדעי החברה חל גם על פעולת הפרט, כמולקולה שמזינה ומניעה את המטבוליזם ומשפיעה על מולקולות אחרות – קבוצות ואנשים אחרים. הרעיונות של מפתחי הגישה חלים ביתר שאת על התקשורת החברתית הגלובלית המתגלה במערכות וירטואליות כמו פייסבוק, אמזון וגוגל. המערכת מציעה גם הסבר כאשר המערכות אינן מגיבות לרעשים, או לחלופין כשתגובתן אינה מיישבת את פריעת הסדר. המושגים "אנשים שקופים" או "עבודה שקופה" מדגימים זאת. בחירה של המערכת להתעלם מקטגוריות מסוימות של אנשים, בין שבכוונה ובין שבאקראי, בלי להסדיר את מעמדם במסגרת הסדר הפוליטי הרווח, מלמדת על עיוורון של המערכת לפריעתם, אך אין בכך כדי להעלימם. הסירוב של הגופים המוסדיים להעניק להם מעמד מוכר מקורו במוגבלות ובשמרנות כלפי תופעה מחוללת "רעש". אפשר שהרעש אינו משתק את המערכת וייתכן שהיא "בוחרת לחיות עם הרעש", אבל יש אשר רעש מחולל שיבוש שהמערכת אינה יכולה עוד להתעלם ממנו. תגובת המערכת היא להיחלץ לשימור הסדר. יכולות קוגניטיביות ורפלקסיביות של המנגנון המארגן במערכת פוליטית עולות מתוך הגופים הלומדים כגון ועדות חקירה, גופים האומדים ידע סטטיסטי, בקרי איכות, מערכות חינוך וחוקרי חברה, עורכי תחקירים, אמצעי תקשורת, וגופי ביקורת ובקרה, ככל שהמדינה מתארגנת באופן שמתקיים חופש ביטוי בהתמדה. מכלול זה שהמדינה מצוידת בו מניע אצלה "חיישני תקשור". בנוסף לאלה, גופים לומדי תהליכים בתוך רשויות המשפט והמנהל, גופים המרכזים וצוברים עוצמה ומשאבים פוליטיים, מחלקים משאבים כמתוכנן או בניגוד למתוכנן, וכן מאבקים וקונפליקטים בלתי צפויים, קבוצות אינטרס

ומפלגות שיש פער בין הצהרותיהם ובין פעולתם פורעת הסדר בפועל – כל אלה הם אבני הבניין של המערכת שאמורה להתארגן בעצמה.

ג. רעש פוליטי ופענוח

חשיבותן של "פריעה" "הפרה" טמונה בתפיסה שפריעה ואי־סדר הם חלק בלתי נפרד מתפקודן של מערכות. המהפכן והפילוסוף קורנליוס קסטוריאדיס (Cornelius Castoriadis) נדרש לסוגיה זו כדי לגשר על הפער בין תפיסות אידיאולוגיות של חירות ושוויון ובין הפרוצדורות הארגוניות ההכרחיות להגשמתן, כלומר בין רעיונות תיאורטיים טובים לתרגומם לשפת המדיניות וקבלת ההחלטות. בדומה לדופוי וואטלן, קסטוריאדיס טען כי מערכות פוליטיות נתונות מעצם טבען למידה רבה של אקראיות סמי־אורגנית. התיאוריה המדומיינת במוחו של חוקר, הוא טען, מסמנת את הדרך לחוויה פרקטית קיומית ידועה מראש, אך אינה מצויה מעל לתופעה הנחקרת אלא להפך. המציאות תמיד מורכבת הרבה יותר וחורגת מגבולותיה של כל תיאוריה. מכאן נפתח פתח לדיון במערכות פתוחות שהאקראיות והפריעה פוליטית בהן מהותיות להבנת תפקודי המערכת הפוליטית. הגם שמדובר במוסדות שבני אדם עיצבו, הם פועלים במציאות שהכוחות המשפיעים עליה הם מקורות בלתי צפויים, ובהיותם מערכות ומנגנונים, עליהם להיות מסוגלים להתקיים ברמה גבוהה של אקראיות וחוסר ידע. אלה הכלים שהמדינה צריכה לפתח כדי לפענח כל הפרת סדר כמקור להתחדשות ולשיפור. פרקסיס הוא השדה שממנו על החוקר לצאת אל התיאוריה, כדי להסביר ולשוב ולארגן את המציאות במסגרת מודל מכליל של הידע המפוענח והמוטמע בו כך שהסדר המוצע במודל משתקף ברמה מורכבת יותר מקודמתה.

עד כמה ניתן להבין את הקונפליקט בין מזרחים לאשכנזים בישראל מאז כינונה של המדינה באמצעות הגישה התיאורטית של מערכת התארגנות עצמית? התשובה לשאלה זו יכולה להמחיש את יתרונות הרפלקציה על תופעות נחקרות כשמדובר בממשק בין המדינה ומוסדותיה ובין אזרחיה כבני אדם וקבוצות. השאלה תעמוד לניתוח בחלקו השני של המאמר. לשימוש בגישת המערכות לפענוח יחסי מזרחים-אשכנזים בישראל יש יתרון מידי בבואנו לפענח את התרחשותם של אירועים שמעידים על מתחים ספורדיים ובלתי צפויים, אך כאלה שנמשכים ללא הרף במשך כל שנות קיומה של מדינת ישראל. אירועים שהתפרצו באופן בלתי צפוי לכאורה חשפו תהליכי עומק משבשי סדר והעידו על רעשים שלא היה אפשר לפענח לפני ההתפרצויות, אף שהם בעבעו מתחת לפני השטח. המתח בין מזרחים לאשכנזים משתקף באמצעות גישת המערכות לא רק במקרים שבהם התחוללו התפרצויות, אלא גם כתופעה מורכבת שהמדינה ומוסדותיה לא תמיד השכילו לפענח, או לחלופין פענחה כמקרים חולפים. בין שמדובר בסדר הפריך של ראשית הדרך, עם עיצובם של המוסדות הפוליטיים והחברתיים החדשים שתפקודם לא התבסס על מסורת וניסיון קודמים, ובין שמדובר בסדר שלאחר קום המדינה, השאלה המעניינת היא עד כמה השכילה המערכת הפוליטית לעשות שימוש בפריעות של מזרחים כדי לצמוח מתוכן, לפענח ולהכיל את הרעשים שחוללו מחאותיהם. העולים המזרחים שמצאו את עצמם

תלויים במנגנוני התפעול של המערכת לשם קליטתם גילו שהם מאוישים על ידי "מארגני סדר" שמוצאם האשכנזי מילא תפקיד מכריע ביכולתם להשתלב בחברה ובמדינה. אפשר שהמערכת – ולא האנשים – לא למדה לפענח רעשים, או לחלופין בחרה לדחות אותם ללא פענוח. ביחסי מזרחים-אשכנזים בישראל נדון כאן כאילוטרציה לפריעה פוליטית, כמו גם כדי לבחון את תגובות המערכת. השימוש במושגים "סדר", "תוהו", "פריעה פוליטית", "קריסטליזציה", "רעש", "התפוצצות המרחב הפוליטי" ו"עלייה ברמת המורכבות התפקודית" יודגם בניתוח יחסים אלה.

חלק שני: מזרחים ואשכנזים בישראל

א. כוחות פורעי סדר והמערכת הפוליטית בישראל¹⁸

התארגנותה של מדינת ישראל כישות פוליטית התהוותה בחסות אתוסים היסטוריים של ארץ אבות, אחדות לאומית וקיבוץ יהודים מכל גלויות העולם. התהליך הפוליטי היה התארגנות עצמית שכללה הקמת מוסדות פוליטיים כגון מפלגות, מוסדות קליטה ורווחה ובנייה עצמית של היחיד ושל הקולקטיב היהודי. תהליך זה מכונה "המדינה שבדרך" או "תקופת היישוב", והגיע לשיאו עם ההכרזה על ריבונות המדינה ועצמאותה. בדיון על ישראל כמערכת התארגנות עצמית אתרכו באירועים שהתחוללו עם הקמת המדינה, ובאופן ספציפי בטיפול בעולים מאז פתיחת השערים להמונים, בניגוד למדיניות הסלקטיבית שנהגה בתקופת היישוב. עליית היהודים מארצות ערב והאסלאם עם ההכרזה על קום המדינה הייתה אחד המשברים שסיכנו את את היישוב על מוסדותיו. העולים, שבאו מתרבויות שונות מאלה שידע "היישוב" קודם לכן ובמספרים שהכפילו את היישוב היהודי, חוללו רעשים שמוסדות המערכת הפוליטית לא ידעו לפענח. מחציתם היו משארית הפליטה שבאה אחרי השואה מאירופה, ומחציתם – לעיתים קהילות שלמות – באו מארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה, מדינות שהכריזו מלחמה על המדינה מיד עם ייסודה. גם האוכלוסייה הערבית שלא גורשה או ברחה בעקבות מלחמת 1948 אתגרה את מערכות השלטון, והושת עליה ממשל צבאי שנועד להשקיט אפשרות של רעש מבפנים. שטף זה של אירועים זעזע את הסדר שהשית שלטון המנדט הבריטי על היישוב. עם הסתלקותו וההכרזה על הריבונות הישראלית התחוללו רעשים שפרעו את הסדר הקודם, פריעות שהמערכת לא הכירה, ולפיכך לא היתה מצוידת במנגנונים להתמודד עימן. מנגנוני החוק, המשפט, הרווחה, הכלכלה והחינוך נדרשו כולם להיערך לטיפול בהמונים בסדר גודל שלא היו ערוכים להכיל. בעוד אתוס של שיתופיות, חלוציות והתיישבות הפיח עד אז רוח אידיאולוגית ציונית במוסדות, עתה נדרשו המנגנונים להכיל ערב רב של יהודים מקהילות ומתרבויות זרות ושונות שמניעיהם לא היו כאלה של קודמיהם. מערכות ההתארגנות לא היו ערוכות לכך, והרעשים הבהילו את גופי הקליטה והעידו על חוסר הבנה של התופעות שניגלו לעיני מעצבי המדיניות:

זוהי עליית גזע, שלא ידענו עדיין כמוהו בארץ [...] והאלג'ירים והמרוקאנים והמוג'רבים גרועים יותר [...] איש לעולם לא ישמח להודות שהוא אפריקאי [...]

לפנינו עם שהפרימיטיביות שלו היא שיא [...] הם עולים רק במשהו על התושבים הערבים, הכושים והבארבארים שבמקומותיהם...¹⁹

שורות אלו לקוחות מסדרת כתבות שכתב העיתונאי אריה גלבלום, שבילה חודש בשער העלייה בחיפה בקרב העולים ב-1949. המוסדות הקולטים נקטו קו מהפכני שביקש לנפץ את הסדר הגלתי הישן שנתפס כנוקשה ומנוון, אולם זה שב ונגלה לעיניהם מתוך ה"ערב רב" של העולים מארצות ערב ושארית הפליטה. למול זה, הסדר העתידי שעיצבו האבות המייסדים לא היה עדיין אלא אוסף של רעיונות ואתוס כור היתוך, אך לאורו ניקשו?? שורשי מסורת, תרבות ודת שהפתחו מאות בשנים בגלויות. עיצוב שלטון לאורם של רעיונות מופשטים התגשם בבניית מוסדות וכללים שחייבו אינדוקטרינציה ומנגנוני פעולה שכולם נועדו לעצב אדם חדש, מנותק מהעולם שבו צמח. על פי אינדוקטרינציה זו, מי שהגיעו לישראל נדרשו לדה-סוציאליזציה ורה-סוציאליזציה, כלומר לפשוט מעליהם את עקרונות הסדר שעל פיו התארגנו עברם, מסורותיהם ואמונותיהם ולחיות לאור תכתיבי הציונות ורעיונותיה המופשטים, המנותקים ממצאיות חיהם. מתח זה, בין עבר שנקרא כמנוון ובין עתיד שהתגלם ברעיונות אך היה מעורפל, הצריך מנגנונים וכלים שיעניקו תפיסות הולמות של עבר ועתיד. כדי לפנות מקום לאדם החדש ולסדוק את סדר החיים המסורתי, הדתי והגלתי הפעילה המערכת שיטות אגרסיביות. רעיונות אלימים שימשו בסיס למחיקה ולשלילה של תרבויות, ועולמות ידע כוננו על חורבות הסדר הישן שהעולים היו משוקעים בו. ילדים דתיים שלבושם ומראם היו כשל היהודים בארצות ערב נשלחו חזרה ממוסדות החינוך כשהם קצוצי פאות. האינדוקטרינציה האגרסיבית עוררה תגובות קשות שהמערכת לא זיהתה כרעשים שיש להתייחס אליהם, אך מצידם הטביעו חותם טראומטי על חוויות הקיום של העולים. מורשות ומסורות שלמות נמחקו מספרי הלימוד משום שסותרו את אתוס החילוניות והמודרניות המערבית שהשליטו מוסדות הקליטה והחינוך. המערכת הפוליטית הציעה סדר חדש בעודה דוחקת את הישן כרעש שיש להשתיקו ולדחותו.

האלימות של מדיניות הקליטה והחינוך כלפי העולים במטרה ליצור חברה הומוגנית, תוך התעלמות מהצורך לפענח את הרעשים שעלו בתגובה לכך, השיגה את ההפך. שיטות האינדוקטרינציה פילחו את החברה ויצרו קווי חיץ של "אנחנו" ו"אחרים" ששיסעו אותה לאורך קווי אידיאולוגיים של תרבות מערבית.

בד בבד התמודדה המערכת עם אתגרים קיומיים של סכנת רעב ואיומי ביטחון קיומי מצד המדינות שהקיפו אותה. היעדר פתרונות דיור הובילו לשיכונם של המוני העולים באוהלים ובמעברות: בתקופת השיא היו 194 מעברות שאכלסו 250 אלף עולים. הילה בהרד חשפה במחקר לשם קבלת תואר דוקטור את מדיניות הקליטה שממנה עולה אופן פעולתם של המנגנונים כלפי העולים מארצות ערב והאסלאם. המדיניות כוונה להגשמת האידיאל של כור היתוך, אבל המנגנונים הניבו שסע מובנה בין אלה שבאו מארצות ערב והאסלאם ובין אלה שבאו מארצות אירופה. בהרד עמדה על שלושה קריטריונים מחוללי רעשים בתהליך הקליטה במעברות²⁰ והעמיקה בעיון במערכות הקליטה שמתוכנן עלו הרעשים: שפה, ספרות ושלילת המסורת. המערכות לא סיפקו בתי כנסת, אולם העולים המשיכו לקיים פולחן ותפילות בניגוד לאתוס

החילונית; העולים לא הבינו עברית, אולם יצרו עגה ייחודית שהייתה מעורבת במילים משלל הלשונות שהוכנסו לעברית בסיסית, בניגוד לאתוס תחיית השפה. רעשים אלה יכלו לאותת למערכת שיש לפענח ולקודד רעשים ואגב כך להבין שגבולותיה צרים מלהכיל את העולמות של העולים, ואולי אף לעצב מנגנוני קליטה ראויים. אך הדבר לא קרה, ותחת זאת מרבית האשכנזים נקלטו ועזבו את המחנות. במשך כשנתיים, בין 1949 ל-1951, נוצרו קבוצות עולים על בסיס תנאי מחיה בסיסיים, וב-1951 נעלמו מרבית האשכנזים מהמעברות. מנגנוני הקליטה מיינו אותם והעניקו עדיפות לעולים אשכנזים. בתוך שנתיים הפכו המעברות לאתר שבו חיה קבוצה הומוגנית יותר של מי שכונו בשם הכולל "בני עדות המזרח", ולימים "מזרחים". מה שנועד להיות תחנות מעבר זמניות הפך במהלך העשור הראשון למגורי קבע, ומאפיינים חברתיים, כלכליים ותרבותיים של שכונות עוני צמחו בהם. דור הילדים, שמצד אחד הופשטו מהפרקטיקות המסורתיות והתרבותיות של הוריהם, מצאו את עצמם לכודים בין העולם הישן והחדש. התוצאה הייתה ניכור ובלבול שהפך אותם לאחרים בתוך מדינתם והפיק רעשי מצוקה. הרוח שסעיד כינה "אוריינטליזם" מייצרת ניכור ודיכוי באמצעים שאלימותם אינה מופגנת:

...סדרה שלמה של "אינטרסים", שהאוריינטליזם לא רק יוצר אותם, אלא גם מקיים אותם באמצעים כמו תגלית מחקרית, שחזור פילולוגי, אנליזה פסיכולוגית, תיאור נוף ותיאור סוציולוגי. האוריינטליזם הוא רצון או כוונה... שיח... עם כל מיני סוגים של כוח... על מה "אנחנו" עושים ומה "הם" אינם יכולים לעשות או להבין כפי ש"אנחנו" עושים או מבינים.²¹

העולים מארצות ערב והאסלאם, עניים ומופלים לרעה, הפכו לאוכלוסייה שזכתה לכינוי "ישראל השנייה", אשר המחיש את התנפצות חזון האחדות הלאומית. קווי המתאר של החלוקה בין מזרחים לאשכנזים התקיימו במובלעות גדולות שהעלו רעשים משולי המערכת והחלו לרחוש כוחות משבשי סדר. המצוקה בשכונות העוני התבטאה בשיעורי הפשיעה, ושיעורי ההשכלה הגבוהה עמדו ביחס של 1:5 בין אשכנזים למזרחים. בהתאמה, פערי ההכנסות היו 10:7 לטובת האשכנזים, ונוצרו ביניהם יחסי תלות מובהקים בכל הקשור בשירותי סעד ורווחה. מה שנתפס כבעיה שתיעלם "בתוך דור או שניים" החל לקנות לו מקום של קבע כחלק מן ההתארגנות העצמית במערכת ולחולל רעשים. תגובות המערכת העידו שוב ושוב על חרדה לגורלו של החזון הציוני, והתגובה הייתה נוקשות והסתגרות כלפי הרעשים. הסוציולוג משה ליסק, חוקר שעמד בראש מערכות לימוד, קידוד ופענוח של תופעות בחברה הישראלית, שב וביטא חרדה זו לחזון הציוני לאורך שנים ארוכות, והטעים כי המסוכנים ביותר היו המרוקאים: "הם היו הכי עקשנים מבין העולים", אמר ליסק באותה רוח בכנס במלאות שלושים למותה של ויקי שירן באפריל 2004 במכון ון ליר.

היישוב הוותיק נתמלא חרדה לא קטנה. שרר חשש חריף שמא המורשת החברתית והתרבותית של היישוב היהודי בארץ הולכת ונהרסת. הכרסום נראה חמור ביותר. התרעו על חשש מפני אוריינטליזציה, מפני לוונטיניזציה, והצביעו על הסכנה מפני הרס ההישגים התרבותיים, החברתיים והכלכליים בעקבות העלייה הזאת [המרוקאית].²²

ליסק הגדיל לעשות²³ כשקבע שיש להגן על הפרויקט הציוני מפני המזרחים: "הכי טראומטי היה המפגש עם העליה מצפון אפריקה... אפילו מהפרספקטיבה של היום... החששות היו מבוססים... צודקת היתה החלטתם של הקולטים לממש את זכותם, להגן על תרבותם". אלה דברים שנשא בשנת 1998, שנים ארוכות אחרי עליית המזרחים, בסמינר מחקר של מרכז צ'ריק לחקר הציונות, היישוב וההיסטוריה באוניברסיטה העברית. ימים ספורים אחר כך עוד הרחיב טענה זו בכנס במכון יד בן צבי בנושא העשור הראשון, ואמר כי לקולטים היתה זכות לגונן על יצירה תרבותית מוסדית ואופרטיבית שהחלה עוד בשנות השלושים. המרוקאים היו לדידו "הכי בעייתיים" כי הקימו הכי הרבה רעש, הן מילולית ווקלית והן במשמעות המשמשת בניתוח זה כפריעת הסדר במערכת. עמדתו של ליסק, שלימים זכה בפרס ישראל לחקר החברה הישראלית, אינה מבטאת אטימות לרעשים, כי אם הבנה שיש לדחותם ולהישמר מפניהם שמא יפגעו בחזון הציוני. העולים הפכו לגורם אנטגוניסטי. כיוון שנשאו עימם את תרבותם שמקורה במדינות ערביות, הם אף הזכירו לקולטים את האויב, ועובדה זו השפיעה על עיצוב היחסים בין עולים מארצות ערב והאסלאם ובין "יתר" העולים ממזרח אירופה. במאמר "מדיניות העלייה בשנות החמישים"²⁴ נתן ליסק ביטוי להשפעתה של חרדה זו על המחקר. הידע שהפיק ליסק, לצד אבות הסוציולוגיה הישראלית, היה המקור שממנו ינקו מוסדות הקליטה. קברניטי המערכת שמעו אפוא את הרעש, אך פענחו אותו באופן שעלה בקנה אחד עם החזון הציוני. המאמץ צלח והמזרחים נמצאו בלתי ראויים להיטמע במערכת כל עוד לא ויתרו על עולמם ועל תרבותם. אלה מביניהם שויתרו, ביקשו להיענות למאמצים להיעשות "אדם חדש" ו"השתכנזו" שילמו את מחיר הניכור והתקבלו לחברה הישראלית כשהם מותירים מאחוריהם את עולמם התרבותי כרעש בלתי רצוי במערכת. מנגנוני הלמידה של תהליכים אלה חשפו טראומות ילדות – עוד רעשים שרק מעט מחקר נעשה כדי לפענחם.²⁵ מסלולים נפרדים נסללו בחינוך, בכלכלה, בשוק העבודה, ולמעשה בכל תחומי החיים בישראל, וקיימו את הסדר שנועד לשמר את האתוס לאלה שנענו לקריאות להפוך ל"אדם חדש". בולטת הייתה ההפרדה במערכות הקידוד האקדמיות ובמערכות הביטחון, שבהן משרות יוקרתיות אוישו על ידי אשכנזים, ואילו משרות עתירות מלאכת כפיים ומעוטות הכנסה אוישו על ידי מזרחים. כור ההיתוך כשל והרעשים במערכת לא נדמו. אדרבה, מקץ עשור של אי־נחת מתמשך ומחריף, ופריעות שהתרחשו מפעם לפעם במוקדים שונים, הם החלו מרעישים את המערכת כולה ומשבשים את תפקודיה.

ב. ואדי סאליב: ההקשר המערכתי-מוסדי²⁶

רעש הנפץ הראשון התחולל בשנת 1959 וזעזע את אמות הסיפים של מוסדות המערכת. עולים שרובם עלו מהערים הגדולות במרוקו עד סוף 1950 ונשאו מטען של הפרוטקטורט הצרפתי המערבי התגוררו בשנים הראשונות בשכונות שעריים גורשו או ברחו מהן במלחמת 1948, וסבלו מאבטלה, פשע ומצוקה. הפריעה הראשונה שהרעישה את המדינה היתה התפרצות אלימה, מקרית לכאורה, בשכונת ואדי סאליב בחיפה. ב-8 ביולי 1959 בשעה עשר בערב נפצע יעקב אלקריף, תושב השכונה שהיה מוכר כשתיין, מיריות שוטר בבית הקפה המקומי. מיד

נקהלו כמאתיים איש, ובחמת זעם רגמו באבנים את מכונית המשטרה שחנתה במקום. מפקד משטרת חיפה, רב־פקד נחמיאס – ששמו מעיד על מוצאו – מילא את תפקידו כמופקד על הסדר והתעמת בשם המערכת עם התושבים הנזעמים שקראו לעברו "רצחתם אחד משלנו". הרוחות לא שקטו עד חצות, ולמחרת בבוקר שבה השכונה ותססה. כרוזים חתומים על ידי פעיל פוליטי בשכונה, דויד בן הרוש, קראו לתושבים לצאת להפגין. השלטים התריסו: "האם דמנו הפקר?", "אפליה של הצפון אפריקאים" ו"לחם, עבודה". דגל המדינה הוכתם בדם ונישא בידי המפגינים שהתקדמו במעלה הרחוב לשכונה הדר הבורגנית, האשכנזית והמבוססת הסמוכה לוואדי סאליב. הקריאות העידו שמדובר במחאה חברתית נגד תנאי הקיום של תושבי השכונה, אולם תגובת המוסדות וההנהגה קראה את הרעש כהפרת סדר אקראית ומקומית אך כזו שיש לעשות הכול כדי להשקיטה. ביקור בלתי צפוי של ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון, יחד עם משה דיין, שמונה מיד עם שחרורו מתפקידו כרמטכ"ל שפתח במלחמת 1956 לשר החקלאות, ושר המשטרה בכור שטרית, שבידל את עצמו מהעולים ממרוקו כ"ספרדי טהור", העידו על קריאת הרעש ללא פענוח הולם. תגובה ממלכתית זו לאירוע מקומי של פריעה העידה על המשמעות שייחסו קברניטי המדינה לפריעה, אך גם על אי־הבנה של המתרחש, והם הורו לנקוט כל אמצעי כדי לדכא את ההתפרעויות. מערכות הקידוד והפענוח מיצבו את מנהיגי ההתקוממות דוד בן הרוש, יוסף שם טוב וחיים ממן כחוליגנים, ומסע תקשורתי נמרץ נועד לשלול כל קשר בינם ובין האפשרות שמדובר במאבק חברתי ופוליטי. התקשורת גינתה אותם וטענה שהם מחבלים באתוס הציוני ובאחדות הלאומית וזורים פירוד בעם. מעצרי מנע בוצעו ללא צווים, כמו גם פעולות דיכוי בלתי מידתיות כדי לדכא את פריעת הסדר שעתה התפשטה לכל רחבי הארץ. המערכת המשפטית נקטה יחס דומה. בכס המשפט ישבה בדין השופטת שטרקמן, שלפי המצוטט בעיתון אמרה: "כל מי שיבוא אלי ויכריז שהוא מרוקני יקבל עונש כפול".²⁷ בוועדת החקירה בראשות השופט עציוני שהוקמה לבקשתו של ראש הממשלה נקבעו לאחר 40 יום של גביית עדויות וסיכום מסקנות סתמיות: המשטרה פעלה בצורה שנועדה להעניש את המתפרעים; ההתארגנות הונעה על ידי הסתה; ואדי סאליב הוא אות אזעקה למעצבי המדיניות. המרי בוואדי סאליב ובשאר המקומות בארץ הסתיים ברגיעה שלא הביאה עימה כל בשורה של התמודדות עם גורמי הרעשים ועם תהליכי העומק שהניעו את ההתקוממות, ואלה שבו והודחקו בלי שהתגבשה מודעות מערכתית לקיומם. עם זאת, בעקבות המרד נותר הזיכרון הקולקטיבי הטראומטי כדף בהיסטוריה החברתית של ישראל, והוא יעלה ויצוף בכל פעם שישובו רעשים ויגאו רגשות הקיפוח של מזרחים. "פה יהיה ואדי סאליב" הפך לביטוי שחזר בכל גילוי של רגשות מצוקה של מזרחים. המערכת מצידה "התרגלה", שבה לתפקד לפי הסדר הישן, והחמיצה את האפשרות לבחון אם מדובר היה במחאה ובהתארגנות לטובת חופש הביטוי, עד להתפרצות הבאה. הלקח שאפשר ללמוד מתפקודה של המערכת במקרה זה הוא שכל עוד יש בכוחה לדכא הפרות סדר ורעשים, היא לא תמהר לבנות מנגנונים שיושקעו בפענוח מחודש של המשבר לכדי התארגנות שתכיל את הכוחות מחוללי הרעש.

ג. הפנתרים השחורים במוסדרה: דומה אבל שונה

עוד 12 שנה יחלפו עד שבני הדור השני יתבגרו וימצאו את עצמם במצב שבו היו הוריהם, מופלים ומוגזעים, וייצאו להפגנות – שוב משכונה ערבית – הפעם בירושלים. את השראתם ינקו הפנתרים לא רק מהזיכרון ההיסטורי של ואדי סאליב אלא גם מהפנתרים השחורים בארצות הברית. מדיניות קליטתם של העולים שבאו מארצות הרווחה במערב, אשר נענו בהתרגשות לקריאה לעלות לארץ אחרי הניצחון במלחמת 1967, החמירה את הניכור והמתחים בין מזרחים לאשכנזים. עלייתם נקראה W, בשל המענקים הנדיבים שניתנו להם, ונאמר עליהם שהמדינה פיתתה אותם על ידי "וילה וולוו". חלקם היו צעירים שהיו פעילים בארצות מוצאם ונטלו חלק במחאות הסטודנטים באירופה, נגד מלחמת וייטנאם, בפעילות למען זכויות אדם ובתנועות לשחרור הנשים בארצות הברית.

בינואר 1971 נודע לאבנר עמיאל, שעמד בראש מדריכי חברות הרחוב בעירית ירושלים, על כוונת לערוך קיצוצים בתקציבי יחידתו. עמיאל ראה בכך מכת מוות לפרויקט שבראשו עמד. באין שועה להשגותיו, החליט לכנס במועדון העירייה ברחוב הלל כמה עיתונאים, והציע לנערים שהדריך לשטוח את מצוקותיהם באוזני העיתונאים. צעד זה היה מהלך ראשון של פריעה פוליטית שתטביע חותם נוסף על ההיסטוריה של מחאה חברתית במערכת הפוליטית בישראל. למפגש הגיע רק עיתונאי אחד, יצחק שור, וב־11.71 הוא פרסם ב"על המשמר" כי "חבורת צעירים שמקורה בשכונת מוסררה מתכוונת "לעשות משהו", כי "לא יתכן להסכים להנצחת המצב של 'דפוקים' ו'שחורים' – ביטויים ששוב התריסו נגד הכחשת הגזענות שחשו. אחיהם הבוגרים נהגו להתגודד בקפה טעמון ובבית התה הצהוב בירושלים, שנודעו כמקומות מפגש לאנשי בוהמה ירושלמים ולסטודנטים פעילי שמאל. הם גלגלו יחד סיגריות חשיש, אך גם נחשפו לשיח על ניאור-מרקסזם ועל השמאל החדש שבאו לישראל עם מהפכת הסטודנטים של 1968". בימים הראשונים של ינואר 1971 פורסם ב"הארץ" שהמטרה דחתה בקשה למתן רישיון להפגנה בירושלים, בטענה כי המבקשים ידועים כבעלי עבר פלילי וכמקורבים לשמאל ולמצפן, ארגון שהואשם בשיתוף פעולה עם גורמים פלסטיניים, שמגע איתם היה בניגוד לחוק, ובמובן זה היה עוד מקור לשיבוש הסדר שהמערכת הפוליטית ביקשה לשמר. אנשי בוהמה ידועים כמו דן בן אמוץ ועמוס קינן הזדעקו כנגד הפרה גסה זו של זכות ההפגנה, ועלו כשהם "חרדים לשלומה של הדמוקרטיה" מתל אביב לירושלים כדי לעודד הפגנה גם ללא רישיון: "אנו, קבוצת צעירים דפוקים, פונים לכל אלה שנשבר להם", קראו המפגינים על דשא גן אוסטר שמול העירייה בירושלים. המשטרה עצרה 13 מפגינים ממוסררה וסטודנטים מחוגי השמאל. שיתוף פעולה זה בין המפגינים לסטודנטים עמד בדרכה של המשטרה, שהתקשתה הפעם לסמנם רק כחוליגנים ופורעי סדר, כמו במקרה של ואדי סאליב. "רדו מהדשא", קרא ראש העיר טדי קולק, קריאה שתיחקק בזיכרון הקולקטיבי כציניות ואטימות של המערכת כלפי הבעיות שהיו צריכות להטרידו ושוב תעיד על חוסר היכולת לפענח את הרעש מעבר להפרה הרגעית של הסדר הציבורי. במשך שלושה חודשים, מינואר עד מרץ, סערו הרוחות וזעזעו את הסדר במערכת בכל רחבי הארץ. ב־10 במרץ 1971 התארגנה תנועה שנרשמה כעמותה והקימה תאי מחאה במוקדים דומים בתל אביב ובחיפה. עו"ד שמואל שגב, שהיה ידוע בדעותיו השמאליות, וד"ר נעמי קיס

ז"ל, עולה אקטיביסטית מארצות הברית, ליוו מקרוב את המחאות, והתנועה בחרה לה את השם "הפנתרים השחורים" בהשראתה של ד"ר קיס. ההפגנות החריפו ואסטרטגיות הפריעה השתכללו. ב-19 במרץ נערכה הפגנה שהייתה אחד משיאי המאבק, והסתיימה בפציעתם של עשרים מפגינים וחמישה שוטרים. דרישות המפגינים לפגוש את ראש הממשלה לא נענו במשך חדשים ארוכים, ורק באפריל 1971, לא לפני שהכריזה שהם "לא נחמדים" – עוד ביטוי שנחקק בזיכרון הקולקטיבי של פריעות בישראל – נעתרה גולדה מאיר לדרישתם. המתח בין הצגתם של המפגינים כחוליגנים ובין הדימוי שהתאמצו ליצור בציבור פעל הפעם לטובתם, אף שמערכות השלטון עמדו בסירובן להכיר בפנתרים כנציגים של מחאה חברתית. מפרוטוקול הפגישה בין ראש הממשלה ובין נציגי הפנתרים ניכר כי מאיר דחתה כל ניסיון לראות בהם נציגים של ציבור מקופח והתרכזה בהבלטת דימוים השלילי: מדוע אינם הולכים לעבוד ו"מבזבזים את כספם על סיגריות", שאלה גולדה בעודה פולטת ענני עשן. מושפלים ומתנצלים עזבו הפנתרים בלי לזכות בשיחה של ממש. פגישה זו ביטאה באופן מוחשי ביותר עד כמה הייתה המערכת עיוורת וחסרת כלים לפענח את מנעד המסרים של המפגינים. קריאותיהם ל"חינוך עד האוניברסיטה, ביטול האפליה בתוך העם היהודי, חיסול העוני וקיצור דרך הייסורים הביורוקרטית לאזרח" הדהדו כרעש חסר פשר למערכת. במשך שנת 1971 כולה התנהלו פריעות פוליטיות של הפנתרים. ההפגנות שיבשו עורקי תנועה ראשיים בבירה והמפגינים נשאו ארון מתים "שבו ייקבר העוני", הסבו את כיכר ציון המרכזית בעיר ל"כיכר יהדות המזרח", פרצו למחסני תנובה, גנבו שמן, סוכר וקמח לפני פסח וחילקו אותם לתושבי השכונות העניות, השכימו עם שחר כדי לגנוב בקבוקי חלב מפתחי בתים בשכונות מבוססות וחילקו אותם לילדים. היו גם פעולות אלימות יותר, כגון השלכת בקבוק מולוטוב לעבר שוטרים בהפגנה. המפגינים זכו לסירוגין לגלים של אהדה ציבורית, שהתבטאה בהשתתפות של מאות ואלפי מפגינים, ולגינוי חריף בשל השימוש ב"הפגנת הדוידקה" השתתפו 5,000 איש, ובהפגנת כיכר ציון השתתפו 3,000 – מספרים עצומים לתקופה ולנושא. המערכת התקשתה לעצור את ההתפרעויות, ומצד שני, במשך כל אותו זמן לא פנתה לאפשרויות חלופיות שיפענחו בעבורה את גורמי העומק לשיבושי הסדר. הכנסת קיימה דיונים במצוקת המשפחות והצעירים חסרי הדיור, שרכים מהם היו מזרחים שחיו עם הוריהם בדירות קטנות וצפופות, אך סירבה למתוח קו בין מקורות הרעש ובין המשברים. לראשונה בהיסטוריה של מדינת ישראל התנהל ויכוח (בין שר האוצר ספיר ובין מנכ"ל הביטוח הלאומי ישראל כץ) על השאלה מהו עוני. "אין עניים בישראל", טען שר האוצר ספיר. כץ טען ש"מדובר בעוני יחסי ולא אבסולוטי". בטלוויזיה שודר ראיון עם "הילדה מבית שאן", שהכריזה מבושת "אני רעבה" ושמה קץ לוויכוח. גם היא נחלקה בזיכרון הקולקטיבי שהפך לחלק מהשיח. באביב 1972 דעכה פעילותם של הפנתרים, אך חגורת העניים בישראל המשיכה להתרחב. הממשלה מינתה – שוב ללא הכרה בקשר לאירועים – ועדת חקירה שזכתה לכינוי "ועדה לענייני נוער במצוקה", אשר ריכזה לראשונה בתולדות המדינה נתונים על המצוקה ואספה מידע על היקף העוני ומרכיביו המסועפים: חינוך לקוי, אחוזי נשירה גבוהים מבית הספר, שיעורים גבוהים של פשיעה ואבטלה, לצד יחסי משפחה משובשים ומחסור בדיור ובתעסוקה, ציירו תמונה חמורה ומפורטת שלא הותירה

מקום לספק באשר למשבר החברתי שקורבנותיו מזרחים. הדו"ח פורסם באוקטובר 1972, אולם בשום מקום לא נכללה בו התפלגות לפי מוצא. מנגנוני הקידוד והפענוח במערכת פעלו אפוא, אך באופן סלקטיבי: מצד אחד הם פענחו את תמונת העוני, ומצד שני נמנעו מלהאיר חלקים שעלולים היו להבליט את האחריות למצב עניינים זה ולכך שהוא מקור לשיבושי הסדר במערכת. המילים "מזרחים" ו"אי־שוויון" לא הוזכרו בדו"חות.

ד. ש"ס ומערכת המפלגות בישראל

יחלפו עוד 10–12 שנים עד שתפרוץ מחאה נוספת, הפעם מלב המערכת הפוליטית, ותעזעזע את מפת המפלגות. מפת המפלגות בישראל התקבעה על ידי המערך, שנוסדה ב־1933 והייתה מפלגת השלטון במשך יותר משלושים שנה. אך מאז קום המדינה הלך וצמח מחוץ לרחם הפוליטי גוף מזרחי נוסף שיפרוץ וירעיש את המערכת מבפנים. הגורם הדתי־מסורתי והדתי־חרדי, הייחודי לפריעה הפעם, צמח על רקע דפוסי גזענות ואפליה קשים מצד הממסד והציבור החרדי האשכנזי. שיבושי הסדר שחוללו מקרב מוסדות הדת העידו על שבר פוליטי של מבני עומק במערכת הפוליטית.

שלושה צירים הצטלבו בצומת הזו במערכת: מזרחים, חרדים ואוכלוסיות מצוקה. מזרחים שביקשו להעניק לילדיהם חינוך תורני מאז בואם לישראל נאלצו לבחור במוסדות זרם החינוך העצמאי, שבהם חנכו אשכנזים חרדים את ילדיהם. על פי הסכמים קואליציוניים עם מפלגות דתיות, זכו האחרונות לתקציבים מיוחדים שהוקצו למוסדות חינוך חרדיים, כוללים, ישיבות ועוד. למוסדות אלה נשלחו מזרחים שחפצו בחינוך תורני לילדיהם, אולם דרכם נחסמה כשהגיעו ללימודים גבוהים, גם אם הוכחו כעילויים. בעוד המגזר החרדי השתלב במוסדות כמו הרבנות, משרד הדתות, משרות הרבנים הראשיים והמועצות הדתיות, המזרחים הודרו מהם כליל. שורשיה הגזעניים של אפליה זו היו גלויים ובוטים ונפוצו בכל החצרות הרבניות והזרמים הדתיים. השינוי התחולל ב־1983 בעקבות סכסוך פוליטי בקרב המנהיגות הרוחנית של המגזר החרדי האשכנזי, והביא לפילוג בתוך אגודת ישראל, מפלגה ותיקה ויציבה.

אולם מפת המפלגות בישראל החלה לעבור זעזועים עוד בשנת 1977, במהפך שבו הפסידה מפלגת המערך את השלטון למפלגת הימין הוותיקה חירות, שהפכה במערכת בחירות זו למפלגת הליכוד. היה זה הראשון מבין שלושה מהפכים פוליטיים שישנו כליל את מפת המפלגות בישראל, וכולם אירעו כתוצאה משינוי בהרכב הבוחרים. בעקבות המהפך הראשון, שהוריד את המערך מהשלטון ב־1977, בא המהפך של בחירות 1981. שני מנהיגים מזרחים, אהרון אבו חצירא ואהרון אוזן, פרשו ממפלגת המפד"ל והקימו את מפלגת תמ"י (תנועת מסורת ישראל), שהותירה את המפד"ל מדולדלת מבחריה המזרחים. המהפך השלישי קרה כשמזרחים חרדים שסרו למרותו של הרב ש"ך נענו לקריאתו ופרשו ממועצת העיר ירושלים ב־1981, וב־1983 הקימו את מפלגת ש"ס בהנהגתו הרוחנית של הרב עובדיה יוסף. שלושת המהפכים שהתחוללו בשש השנים הללו נזקפו לחובתם/ לזכותם של מצביעים מזרחים, בין שהיו חילונים ובין שהיו מסורתיים או דתיים. מפת המפלגות השתנתה לבלי הכר, והמפלגות הוותיקות והחזקות לא התאוששו מעולם ממהפכים אלה. אריה דרעי,

המנהיג הכריזמטי של מפלגת ש"ס, ייצג את הציבור החרדי המזרחי שצמח בישיבות אשכנזיות על ברכי היהדות החרדית האשכנזית. היות שמצביעי ש"ס גדלו ברובם במסורות הדתיות של הקהילות היהודיות בארצות ערב והאסלאם, הם הנהיגו קו שבידל אותם מן החרדים האשכנזים. לפרישתם התלווה מאמץ מוכרז "להחזיר עטרה ליושנה", כלומר תור הזהב של היהודים בארצות ערב וספרד המוסלמית בימי הביניים, ולהשיב לעצמם את גאוותם שנרמסה בידי המערכת על מנגנוניה המחלנים ושוללי המסורת. האסטרטגיה הפוליטית שהובילה ש"ס במוסדות השלטון שהייתה כעת חלק מהם התבססה על שיטות מפוקפקות שפותחו קודם לכן במפלגת השלטון מפא"י, לימים המערך. ש"ס תיעלה הקצאות ותקציבים ייחודיים לטובת משפחות של חרדים מזרחים והקימה גופי מימון שדרכם הועברו תקציבים למוסדות החינוך שלהם. בכנסת הראשונה לכהונתה זכתה ש"ס בארבעה מנדטים, ובבחירות 1999 העפילה לשיא של 17. מנהיג המפלגה דרעי, שר הפנים הצעיר ביותר בתולדות המדינה, ניצל כל פרצה תקציבית אפשרית לטובת הציבור שבחר בו. המטען הרגשי הקשה נגד מפא"י וההקצאות שבוחריה נהנו מהן – בעיקר הקיבוצים והחברות הציבוריות שנאמני המפלגה (האשכנזים ברובם המכריע) פעלו בהן – חיפו על מהלכיו עד שמנגנוני הבקרה החלו לזהות את הפרת החוקים והניצול לרעה של תפקודו במערכת, ובית המשפט שלח אותו לכלא לאחר הרשעה בשוחד והפרת אמונים בעבירות שיש עימן קלון. עם זאת, המנגנון להקצאת "כספים ייחודיים" שירש דרעי מהמערך לא פורק. לימים נחקק "חוק ההסדרים" והכשיר את השיטה להקצאות ייחודיות בצינורות חדשים באמצעות חקיקה. במילים אחרות, המערכת לא הציעה הקצאת משאבים שוויונית יותר, אלא הכשירה את הדרך ברוח הסדר הישן והמשיכה להפעיל את המנגנונים להקצאה לא-שוויונית של משאבים, אלא שהפעם היו מנגנונים אלה נתונים בידיהם של כוחות פוליטיים אחרים, אלה שהטמיעו את שיטות חלוקת המשאבים ורתמו אותם לאינטרסים סקטוריאליים. תפקוד זה חולל שיבושים בפעולת המערכת, וזה ישוב ויתגלה חדשות לבקרים כפריעה פוליטית שהוטמעה והפכה לחלק בלתי נפרד מתפקוד הסדר במערכת.

מקרה זה של פריעה פוליטית מתוך מנגנוני השלטון מדגים כיצד מה שהיה כוח משבש הפך לכוח מסדיר, לחלק מסדר מחודש, וממחיש כי לעיתים פריעה פוליטית הופכת לחלק מהמערכת אך לא מרעננת אותה. העיוות לא נעלם, אלא הפך למנגנון פעולה. לאחר שדרעי ריצה את עונשו, ולאחר שפגה תקופת הבלימה על פשעים שיש עימן קלון, הוא שב ותפס את התפקיד שאיפשר לו לנצל את מנגנוני ההקצאות של המערכת בעבר. המתח ביחסי מזרחים-אשכנזים השורר במערכת לא שכך, ורעשיו המהדהדים בתוך מנגנוני הסדר ממשיכים להנציח את המתח בין הממסד הישן, האשכנזי ברובו, ובין הממסד החדש, שמשקל המזרחים והמסורתיים בתוכו אינו מבוטל, עד להתפרצות הבאה.

ה. הקשת הדמוקרטית המזרחית

כמאמר השיר "ונמשכת שיירה", 12 שנים נוספות חלפו עד שקומץ מזרחים שנפלטו ממערכת חינוך שנועדה להסלילם למקצועות הצווארון הכחול הצליחו להסתגל לאוניברסיטאות בכוחות

עצמם. השכלתם וכישרונותיהם הניבו מודעות, ידע ורגישות לאופן שבו מנגנוני השלטון פועלים כדי להפלות מזרחים. קומץ אקדמאים שכולם מזרחים התכנסו בראשית שנות התשעים ובחרו זירת פעולה חדשה: לא התפרעויות ברחובות, לא מפלגה, כי אם תנועה אינטלקטואלית. תחום ההשכלה הגבוהה, שנשלט בעבר בידי אשכנזים אשר כתבו על המזרחים ועל ההיסטוריה שלהם בלעדיהם, עתה עמד לעיונם הביקורתי של מזרחים ולקריאתם החתרנית. ההשכלה הגבוהה – הגוף המצויד ביותר במנגנוני ייצור ידע, פענוח, קידוד ואף המלצות למקבלי החלטות – הייתה כר הפעולה של קבוצה זו, שחשפה את הסימביוזה בין מנגנוני קבלת החלטות והציפה את יחסי ההון התרבותי והכלכלי עם השלטון. באמצעות כניסתם לאקדמיה והתנהלותם בנתיביה הם נחשפו לפעולתם של שומרי הסף החוסמים את דרכם. מפת הקשרים הכלכלית וקשרי האליטות נגלו לעיניהם. לאחר רצח רבין ב-1995 התארגנה הקבוצה לתנועה בשם "הקשת הדמוקרטית המזרחית", שפעלה בזירות תרבותיות אקדמיות ואינטלקטואליות ונרתמה לחשיפת שיטות ההגזעה והאפליה כלפי מזרחים. המושגים "הגזעה" ו"נחשול" נכנסו לרטוריקה הפוליטית כדי להסיט את המבט מהמזרחים כאחראים למצבם ולהתמקד באשכנזים, מחוללי ההדרה. בתחום הספרות, השירה והאמנות הפלסטית ניתן ביטוי לבושה, לעלבון, להשפלה ולכאב שהיו חלק בלתי נפרד מהחוויה הקולקטיבית של מזרחים. את יכולתם לכתוב, לחקור ולפרסם זיהתה המערכת כאיום, ויכולתם לקודד את הרעשים ולהצביע על מקורותיהם במערכת עוררה פולמוסים ציבוריים ערים. גם אסטרטגיה זו פעלה מתוך המערכת והשתמשה בכליה נגדה. עתה נכתבו מאמרים ביקורתיים על פטרונות ועל אוריינטליזם של גישות הקליטה וחשפו שורשים עמוקים של מדיניות ההגזעה. הם פענחו את הרעש והפכו אותו למושגים מפורשים שלימדו על אופן פעולתה של המערכת. את חותמם הם הטביעו במאבק נגד חלוקת משאבי הקרקע בישראל. הקשת הדמוקרטית המזרחית עתרה לבג"צ נגד הקצאות בלתי שוויוניות של קרקעות לקיבוצים שאוכלוסייתם אשכנזית, בטענה שהם התעשרו כתוצאה משימוש בקרקעות מדינה שכבר אינן מעובדות ונהנים משינוי ייעודן לעסקים ולמגורים. השינוי הניב לקיבוצים ממון רב על חשבון המדינה, וממילא על חשבון האוכלוסיות המודרות, בעוד ציבורים גדולים של מזרחים עדיין נאבקים על הזכות לדירה. התנועה קיימה כנסים אקדמיים, פרסמה גילויי דעת בעיתונות ועשתה שימוש בארכיונים. הפסיקה המשפטית בעתירה הייתה חסרת תקדים 28 וקבעה שיש לבחון מחדש את הקצאת הקרקעות ולתקן את העיוותים, אך היא מעולם לא יושמה, כיוון שהמערכת הגיבה בהקמת מנגנונים שנועדו לעקוף את החלטת בג"צ ושוב החמיצה את ההזדמנות להתמודד עם הרעשים בצורה שתשפר את תפקודה של המערכת בכיוון שוויוני יותר.

סיכום

לכאורה, הרעשים והפריעות בתוך המערכת והשיבושים שנגרמו במהלך השנים לתפקודה לא היו קשורים זה בזה. אולם הכרוניקה של שיבושי הסדר, שהתרחשו מדי 10–15 שנים, והעובדה שכל הפורעים והמפגינים מזרחים – בין שהיו בעלי השכלה תורנית, מסורתית או אקדמית – שזרו את כל הפריעות על חוט אחד: מחאות נגד האי-שוויון והגזענות של מערכת אשכנזית שהודתה

כישראלית ופעלה נגד העולים מארצות ערב והאסלאם לדורותיהם תחת מסווה של בניין האומה ברוח של שוויון ודמוקרטיה. כל עוד המזרחים לא נענו לקריאות להתנער מעולמם ולהתערב, כלומר "להשתכנוז", הם נדחקו לשולי המערכת. המפגינים נקטו אסטרטגיות מחאה מגוונות, החל בהפגנות אלימות וכלה בפואטיקה ומחקר. ניצול חופש ההתארגנות והביטוי הרעיש את הסדר, והמערכת הגיבה בעקביות על ידי בידוד הפעילים, סימונם כחוליגנים, ושליטת מעמדם כמייצגי מחאה פוליטית. ההזדמנות להרחיב את גבולות הדמוקרטיה ולהכיל את המחאות כצורה לגיטימית של השתתפות פוליטית הוחמצה. מנגנוני שמירת הסף ואכיפת החוק נגד מאבקייהם של המזרחים התהדקו, והעידו על היעדר גמישות במנגנוני התפעול של המערכת ועל חוסר יכולת לפתח כלי קידוד ופענוח של משמעות הרעשים. מה שעמד מתחילת הדרך הפוליטית כמתווה לצדקת ההתארגנות הפוליטית של המערכת – האידיאולוגיה הציונית – הפך למסגרת סלקטיבית שהתקשתה וחסמה את הדרך למגוון התרבותי שהתדפק על דלתותיה. בהיעדר כלים לפענח הרעשים הבלתי מוזהים שנשמעו מקרב המבקשים לתת ביטוי לתרבויות ולאורחות חיים לא-מערביים, המערכת דוממה אותם באלימות שוב ושוב. בוואדי סאליב ובמוסררה נקטו מנגנוני המדינה בכוח הזרוע על מנת לדכא את המהומות והמחאות, אך לא הרחיקו מעבר לכך כדי לטפל בשורש הבעיה. בהמשך העידו המהפכים במפת המפלגות והשתלבותה של ש"ס ביניהן על כישלון כור ההיתוך, אך גם זה לא הביא לשינוי אמיתי. החתרנות של הקשת הדמוקרטית המזרחית החדירה את הסיפור המזרחי לאקדמיה ולמערכת המשפט. המחאות של מזרחים הפכו למסכת פריעה הנוכחת דרך קבע במציאות הפוליטית והחברתית בישראל, ועל דרך השלילה העידה על הקושי של המנגנונים שומרי הסדר להכיל ולפענח מחדש את ההרעשות באופן קונסטרוקטיבי. קבוצת משוררי מחאת ערס-פואטיקה, בני הדור השלישי והרביעי, עדיין עוסקת בהגזעה של מזרחים ומחוללת זעזוע, הפעם בעולם השירה והתרבות בישראל. מחאות המזרחים ממשיכות אפוא להרעיש מתוך זיכרון קולקטיבי כואב וחוויות של בושה והשפלה שהמערכת הפוליטית מסרבת להכיר באחריותה להן. ב-2018 הסעירה את הציבור הסדרה התיעודית של דויד דרעי, שהציגה מסמכים ועדויות על עוולות קשות נגד המזרחים שהוסתרו בארכיונים. זכו עדויות הזיכרון של העולים לתיקוף ממלכתי. התיעוד עסק בעיירה אחת, ירוחם, שבה שוכנו עולי מרוקו בדרכי מרמה, אך הוא הדהד את עדויותיהם של מזרחים רבים בעשרות עיירות. האסטרטגיות של שירה ותיעוד בסרטים דוקומנטריים הרחיבו את אמצעי ההבעה של הרעשים, השבים ומצביעים על אותו דבר – אפליה וגזענות כלפי המזרחים בישראל. חוויות ההגזעה גועשות בקרב בני הדור הראשון וצאצאיהם, אך המערכת ממשיכה לפענח אותן כסירוב של המזרחים לקבל את האתוס שהוכתב להם. המזרחים ה"משתכנזים" מתקבלים ואף זוכים להכרה, תוך הדחקת המרכיב המזרחי בזהותם. מבחינת המערכת מדובר בוויסות הרעשים, אך בה בעת בהסתגרות מפני המשמעות שהמזרחים מעניקים להם בכל התפרצות. במובן זה המתחים בין מזרחים לאשכנזים ממשיכים להיות חלק מסיפורם של המזרחים בישראל ולא חלק מסיפורה של החברה הישראלית. במילים אחרות, מסגרת התפקוד של המערכת אינה מתרחבת ואינה מטמיעה את מה שממשיך להשמע כרעש בלתי רלבנטי לתיפקוד המערכת. עם זאת, מסכת

הפריעות הפכה לחלק בלתי נפרד מהמערכת הפוליטית בישראל, ואי אפשר עוד להבין את החברה הישראלית בלי לעיין בה. מערכת ההתארגנות העצמית מסייעת בהקשר זה להבין שיחסי מזרחים-אשכנזים בישראל מתנהלים בשני ערוצים מקבילים: הפריעות המתחדשות של מזרחים מתרחבות והולכות, ומחדירות באמצעות אסטרטגיות מתחלפות את הקודים שהגמוניה המסגרת מסרבת להפנים. משמעות הדבר היא ששתי מערכות אלה – זו המבקשות להשליט סדר סגור וזו המבקשת לפתוח אותה לחידוש ולמורכבות – אינן מתלכדות לאחת. אפשר שבטווח הארוך תמשיך המערכת להתנסות בפריעות מדי כעשר שנים, תוך החמצה חוזרת ונשנית של ההזדמנות לפענח אותן, להרחיב את חופש הביטוי וההתארגנות ולהעשיר את הדמוקרטיה הדליברטיבית.

הערות

1. "מזרחים" ו"אשכנזים" הם מושגים טעונים פוליטית שרווחו בסוציולוגיה הישראלית. עיון מורחב בנושא ניתן למצוא אצל הנרייט דהאן כלב, "חקר המזרחים בסוציולוגיה הישראלית", פעמים, 108 (2006), וכן הנרייט דהאן כלב, ההחמצה הגדולה (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012).
2. תומס הובס, לויטן, פרק יג (ירושלים: מאגנס, תשס"ג), 118.
3. "...the neglect of the public good is to be taken as an evidence of such a design, or at least as a sufficient ground for resistance." John Locke, *Second treatise*, ch. 19: Dissolution of government, article 239, p. 354: <https://tinyurl.com/y7s4owur>
4. Claude E. Shannon, "A Mathematical Theory of Communication," *Bell System Technical Journal*, 27 (1948): 379–423, 623–65.
5. Talcott Parsons, *The social system* (Detroit: Free press, 1968).
6. David Easton, *A system Analysis of Political Life* (New York, Eoley, 1965).
7. Karl W. Deutsch, *The nerves of government: Models of political communication and control* (NY: Free Press, 1966).
8. Donna Haraway, "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century," in Donna Haraway *Simians, Cyborgs, and Women*. (New York: Routledge, 1991), 149–18.
9. Robert C. Holub, Jürgen Habermas, *Critique in the public sphere*, (London: Routledge, 1991), Introduction and ch. 1.
10. Henri Atlan, *Entre le Cristal et la fumée*, (Paris: Seuil, 1979).
11. Ivan Illich, "Les deux dimensions de la contre-productivité industrielle," dans *Œuvres complètes* (Paris: Fayard, 2003), vol. 1, 659–676.
12. Rene Girard, *La Violence est le sacré* (Paris: Grasset, 1972).

13. Paul Dumouchel, "L'Auto organization de la physique au politique," in J.P. Dupuy et al. *Colloque de Cerisy* (Paris: Seuil 1983), 353–355.
14. J. P. Dupuy, *Ordre et Desordre* (Paris: Seuil, 1980).
15. Regis Debray, *Critique de la raison politique* (Paris: Seuil, 1981).
16. Thierry de Montbrial, *La Stabilité des Sociétés Humaines* (Paris: Seuil, 1981).
17. Cornelius Castoriadis, "Democracy As Procedure and Democracy As Regime," *Constellations*, 4 (1) (1997):1-18.
18. הנרייט דהאן כלב, מערכות התארגנות עצמית: ואדי סאליב והפנתרים השחורים – השלכות על המערכת בישראל, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (האוניברסיטה העברית בירושלים, 1992). עיקר הניתוח התיאורטי והמקורות האמפיריים בנושא תורת המערכות נשען על עבודה זו.
19. אריה גלבלום, "חודש ימים הייתי עולה חדש, עליית תימן ובעיית אפריקה", הארץ, 22.4.1949.
20. הילה בהרד, "היתוך בחום נמוך": שפה, דת, חינוך ויחסים בין-עדתיים במחנות ובמעברות העולים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה (האוניברסיטה העברית, 2019).
21. אדוארד סעיד, אוריינטליזם, 2000, עם עובד ומרכז הרצוג לחקר המזרח התיכון, ע' 20.
22. תמשה ליסק, "'ארץ-ישראל הראשונה' ו'ארץ-ישראל השנייה'", בתוך בין עולים לזויתקים – ישראל בעלייה הגדולה, עורכת דליה עופר (ירושלים תשנ"ו) 1-19.
23. שם, 17 וכן פרסומיו האחרים של ליסק: "אתוס ההגנה או תרבות מיליטריסטית", עיונים בתקומת ישראל, (7) (1997): 61-65; "ניסוי וטעייה בלימוד אופייה של העלייה ממרוקו", האם הבינה הסוציולוגיה הישראלית את המרוקאים? כנס מכון ון ליר, ירושלים 14.4.2004; (עורך), שינוי והמשכיות מגמות, כח (מכון סאלד, 1984); "מדיניות העלייה בשנות החמישים", בתוך עולים ומעברות, עורך מרדכי נאור (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1986), 9-19 (להלן ליסק, "מדיניות העלייה בשנות החמישים"); "צה"ל והחברה הישראלית", מערכות, 287 (יוני 1983): 4-7.
24. ליסק, "'מדיניות העלייה בשנות החמישים'".
25. דו"ח מחקר על הנוקים שנגרמו לתלמידים בוגרי תוכנית שפ"ר, תוכנית ההוראה המשקמת של פרנקנשטיין שהחלה ב-1966: עמיה ליבליך, "מעקב ארוך טווח על העבודה החינוכית במסגרת פרויקט 'ההוראה המשקמת' בבית הספר התיכון שליד האוניברסיטה העברית ירושלים" (ירושלים, 1996), פרק סיכום ומסקנות. "ליבליך נגד לויטה", עיתון ירושלים, 2.6.1995, עמ' 5; קרל פרנקנשטיין, שיקום האינטליגנציה החבולה (ירושלים: מכון סאלד, 1974).
26. התיאורים מבוססים על מחקר שביצעתי לשם קבלת תואר דוקטור שאושר ב-1992, ראו ה"ש 18 לעיל.
27. ידיעות אחרונות 16.8.1959, ה"ש 18 לעיל.
28. בג"ץ 244/00, עמותת שיח חדש ואח' נ' שר התשתיות הלאומיות ואח': <https://tinyurl.com/yc2srwpq>.

